

Quintessence philolog
ЛУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

ПОВРЕМЕНИ СПИС

ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

УРЕЂУЈЕ

А. БЕЛИЋ

УЗ

СТАЛНУ САРАДЊУ

г. г. А. МЕЈЕ-А, проф. Collège de France, А. СТОЈИЋЕВИЋА, проф. Унив. у Љубљани, К. НИЧА, проф. Унив. у Кракову, Љ. СТОЈАНОВИЋА, акад. у Београду, М. РЕШЕТАРА, проф. Унив. у Загребу, О. ХУЈЕРА, проф. Унив. у Прагу, Р. НАХТИГАЛА, проф. Унив. у Љубљани, СТ. ИВШИЋА, проф. Унив. у Загребу, СТ. М. КУЉБАКИНА, проф. Унив. у Београду, ФР. ИЛЕШИЋА, проф. Унив. у Загребу, ФР. РАМОВША, проф. Унив. у Љубљани и Х. БАРИЋА, проф. Унив. у Београду.

КЊИГА V.

БЕОГРАД 1925—1926.

Полугласници у Синајском Псалтиру.

Ю. В. Петровская. Къ вопросу о мѣнѣ глухихъ въ старославянскихъ памятникахъ. Мѣна глухихъ въ Синайской Псалтыри. Петроградъ, 1916. (Изъ Изв. О. Р. Яз. и Сл. XXI, 1916, кн. 1.)

Питање о полугласницима је најзамршеније питање старословенске фонетике. Чланак чији смо наслов навели горе много доприноси расветљењу тог питања у колико се оно односи на Ps. Sin. Али ни тај чланак не може дефинитивно расветлити питање, нити се то уопште може учинити на основу новог издања о коме смо говорили у IV књ. J. Ф. (166—181 с. с.). Петровска је узела као полазну тачку тезу да је споменик писало 14 руку, као што је мислио и пок. издавач Северјанов.

У вези са том тезом у чланку се даје карактеристика кодекса у погледу судбине полугласника; међутим видели смо,¹ да се та теза не може сматрати као доказана, тако да ће распоред чињеница вероватно бити друкчији, када се рашчисти питање о броју преписивача на основу проучавања самог рукописа.

Ипак можемо створити себи општи појам о судбини полугласника у Ps. Sin. и сада, остављајући на страну питање о броју преписивача. Пре свега јасно је да је рукопис никао у диалекатској средини у којој се јако љ променило у е и јако њ у о. У томе погледу нема никаквих разлика између појединих преписивача ма колико их било. Писац студије даје статистичку слику распоређену према појединим преписивачима које разликује у рукопису Северјанов: 1. рука 38 примера са о, е према 9 са њ, љ; 2. рука о, е : њ, љ = 133 : 11; 3. = 24 : 1; 4. = 6 : 1; 5. = 20 : 1; 6. = 95 : 23; 8. = 89 : 25; 10. = 131 : 28; 12. = 122 : 5. Тај распоред наравно није од значаја, јер не знамо ништа позитивно о правом броју преписивача. Али мењање љ у е, а њ у о у Ps. Sin. несумњиво је. Оно се доказује не само многобројним примерима директне вокализације, него и таквим примерима графичке замене њ са о и о са њ а е са љ као што су о нѣмѣ 78⁶²⁰ м. о немѣ, вѣзнѣсто сѣа 21¹⁴ м. -тѣ сѣа, воинѣ 44⁶³, 85⁶¹³ (= вѣинѣ), вѣода 35⁵⁻⁶ м. вѣѣда, покрѣвитѣлѣ 86⁶⁴⁻⁵,

¹ J. Ф. IV књ. 176 с.

мѣмѣ = моимѣ 117⁸, имо (= имѣ) 133²⁰, (г)родѣго 117⁶² (= грѣдѣго).² Можда се понеки од примера са о м. ѣ јавио услед тога, што преписивач није довршио слово о (глагољско), али о њѣмѣ, мѣмѣ, покрѣвитѣ у вези са многобројним примерима вокализације сведоче јасно да су се ѣ, ѣ, у колико нису испали, изговарали као о, е.

У мањој су мери јасни односи који се тичу слабих полугласника. По нешто се може и ту утврдити мање-више позитивно. Тако се слажем са писцем чланка о полугласницима у Ps. Sin. да су се слаби полугласници у живом изговору преписивача Ps. Sin., ма колико их било, — изгубили. Додуше, у правопису споменика тај се појав огледа слабо, јер су примери са изостављањем ѣ, ѣ прилично ретки.

Најчешће се полугласник изоставља у групи мѣн-, мѣн- (мнѣ, мноѣ, многѣ), сем тога у кореновим слоговима у групама дѣн-, вѣс-, пѣс-, пѣт-, вѣл-, вѣр-, у наставцима -ѣц, -ѣн и у префиксима отѣ, сѣ. Што се тиче изостављања ѣ у префиксу отѣ, оно се налази специјално код облика глагола отѣврѣзати и отѣврѣсти, као и у осталим старијим споменицима: Зогр., Мар., Euch.-Sin.³ Мислим да је тачно објашњење В. Шулце'а који ту појаву тумачи тиме, што је *vrěsti* односно *vrzati* врло рано изашло из употребе.³

У префиксу сѣ- полугласник је изостављен у облицима глагола сѣмотрити, сѣмотрѣти, сѣпасти, сѣповѣдѣти (спѣкѣмѣ), сѣтрѣти (стрѣ) и сѣтворити. Иначе се полугласник у отвореном слогу, у средини и на крају речи, чува у огромној већини случајева. Било би погрешно ставити тим поводом хипотезе о делимичном губљењу полугласника т. ј. само у неким сугласничким групама. Мислим да у случајевима у којима се у Ps. Sin. пише ѣ или ѣ у отвореном слогу, — преписивач није више изговарао никакав вокал; преписивачи су писали слова ѣ или ѣ једино због графичке традиције. Морамо том приликом претпоставити да су ти преписивачи показали велику вештину у том, а није потпуно искључено да је на њих утицао традиционални вештачки црквени изговор.

Ако је тако, — ако се полугласници у отвореном слогу нису више изговарали у језику преписивача Ps. Sin., — онда је јасно да се у узајамном мењању полугласника, под утицајем било претходног сугласника, било идућег слога, не могу огледати гласовни појави епохе којој припада сам рукопис. Можемо дакле говорити о поја-

² У примеру вѣлѣ = воды 98⁶⁹, 133¹⁴ ѣ се јавило под утицајем ѣ идућег слога.

³ В. Wilhelm Schulze, Zur kirchenslavischen Orthographie, Bezenberger Festschrift 144—147.

вима узајамног мењања полугласника као о гласовним процесима који су се огледали у његовом оригиналу.

Ту има два питања: 1. питање о промени њ у њ иза сугласника ш, ж, ч, ц и група шт, жд и 2. питање о промени њ у њ и обрнуто у зависности од вокала идућег слога (тако звани Јагићев закон).

Прво се питање решава релативно лако.

Пок. Петровска разгледа га као и друга питања о полугласницима у Ps. Sin. у вези са Северјановљевој поделом рукописа на делове писане једном или другом руком. Она утврђује код различитих преписивача различите графичке тенденције: 3., 5., 8. и 12. рука употребљавају радије њ, обрнуто — 2., 4. и 6. рука чешће пишу њ; 1. и 10. не знају ни за једну нити за другу тенденцију, преписивачи пак 7., 9., 11. и 13. писали су сувише мало да би се о њиховом начину могло говорити.

Није потребно дискутовати о томе у колико су та опажања тачна док се ствар тиче мењања њ у њ иза ш, ж и т. д. Можемо се потпуно сложити са писцем да у Ps. Sin. нема *шрагова ње гласовне промене*. Код преписивача који употребљавају радије њ налазимо иза ш, ж и т. д. -њ: код 3. и 5. само њ, код 8. 72 пута њ и само 7 пута њ, код 12. — 30 пута њ и само 1 пут њ.

Код преписивача са обратном тенденцијом (њ) ствар стоји овако: 2. рука има 37 пута њ према 18 п. њ, 4. рука само -њ, 6. пак има чешће њ него ли њ (50 њ : 48 њ). Код преписивача неутралних према њ и њ преовлађује њ (код 1. руке 20 њ : 5 њ, код 10. — 34 њ : 7 њ). Ствар је, дакле, јасна.

Теже је решити питање да ли се у Ps. Sin. огледа мењање полугласника у отвореном слогу по Јагићевом правилу. Писац чланка одговарајући на то питање тврди да „чињенице Ps. Sin. сведоче пре у корист Јагићеве хипотезе, него ли против ње“.

Али се такав закључак и анализа грађе која му претходи налази у вези са поделом рукописа на делове у погледу различитих графичких тенденција о којој смо поменули раније.

Неопходно је, дакле, да се осврнемо на ту поделу. Пре свега треба нагласити да и само тврђење да је у рукопису узело учешћа 14 преписивача — није дефинитивно доказано. А и сем тога пишчева опажања о повлашћеној употреби њ код једних преписивача, а њ код других — нису у свему тачна.

Може се признати као тачно тврђење пишчево да 2. рука радије употребљава њ: на 10—13 стр. налазимо од прилике 118 при-

мера са старим њ и само 13 примера са њ м. њ од којих 3 одговарају Јагићеву правилу; примера правилне употребе њ има 18, а њ м. њ — 53, од којих само незнатан део одговара Јагићеву правилу (8).

Али је тешко признати као тачна опажања пишчева о тенденцији за писањем њ код 8., 12. и 3. преписивача. 8. рука почиње од 82 стр. Проучивши статистички првих 5 страна писаних овом руком нашао сам од прилике 143 примера правилне употребе њ и само 12 — са њ м. њ, а поред 47 примера правилне употребе њ — 10 примера њ место њ. У таквим односима чињеница не видим довољних разлога за тезу пок. Петровске.

Код 12. преписивача на 146—149 нашао сам 157 примера правилне употребе њ, 53 примера правилне употребе њ, 16 пута њ м. њ (сви одговарају Јагићевом правилу) и 9 пута њ место њ (од којих 5 — по Јагићевом правилу).

3. рука на 40—43 поред 136 примера са старим њ има 38 примера њ м. њ, али од њих 20 одговарају Јагићевом правилу; али и поред 74 примера правилне употребе њ налазимо 12 примера са њ м. њ од којих 6 — испред слога са веларним вокалом, Додуше, кад одвојимо примере са полугласником на крају речи, можда ћемо добити утисак да је пишчево опажање о тенденцији за њ у неколико тачно: код 12. преписивача у средини речи њ правилно је 38 пута, а њ м. њ — 16 пута (сви примери одговарају правилу Јагића), њ је правилно — 27 пута, а њ м. њ 8 пута (5 по Јагићевом правилу); код 8. преписивача њ — 27 пута је правилно, а 12 пута њ м. њ (од којих 11 по Јагићевом правилу); њ је 21 пута правилно, а 6 пута њ м. њ (5 по Јагићевом правилу). Али и поред тога што се и у таквим односима слабо осећа одређена тенденција није потребно ни да разликујемо крај речи и средину речи у погледу графичке тенденције.

Уосталоме, и сама Петровска вели о преписивачима са тенденцијом за њ да су били писменији од оних других и да су графичке тенденције у Ps. Sin. тек у зачетку. А то значи да и она признаје да јасне графичке тенденције за њ у појединих преписивача Ps. Sin. нема. Сада можемо прећи на питање, у колико се огледа у Ps. Sin. мењање полугласника по Јагићевом правилу.

Питање се односи наравно не на сам рукопис како је до нас дошао, него на његов непосредни оригинал. Да ли се може мислити да је оригинал Ps. Sin. знао за ово мењање?

Грађа која се односи на ово питање а коју даје Петровска, по моме мишљењу, не даје директних разлога за позитивни одговор.

Да разгледамо, пре свега, употребу полугласника код оних преписивача који су и по мишљењу Петровске били неутрални у погледу њ, њ.

Код првог налазимо 26 примера промене њ > њ и 8 примера њ > њ по Јагићевом правилу, свега дакле — 34; у исто време: 15 примера са чувањем њ испред слога са веларним вокалом; од примера са чувањем њ испред слога са палаталним вокалом писац узима само 14, остављајући на страну многобројне примере исте врсте у предлозима и префиксима сем кѡа и кѡ, јер се у њима, вели, врло ретко полугласник мења; даље, 35 пута налазимо њ место њ испред слога са веларним вокалом и 9 пута њ м. њ испред слога са палат. вокалом. Свега укупно имамо: 34 примера који одговарају Јагићеву правилу, а најмање 75 примера који том правилу не одговарају.

Код 10. преписивача налазимо: 48 примера⁴ промене њ > њ и 46 примера њ > њ по Јагићеву правилу; противно Јагићеву правилу 125 примера са чувањем њ, 46 примера са чувањем њ и 46 примера неправилне замене њ са њ и обрнуто; свега укупно дакле 94 примера одговарају Јагићеву правилу, а 217 — не одговарају.

Да узмемо сад у разматрање оне делове рукописа у којима се по пишчевом мишљењу огледа тенденција за њ; што се мене тиче, ја и у тим деловима не видим јасно изражене тенденције.

Код 3. преписивача писац налази 24 примера по правилу Јагићеву (20 њ > њ и 4 њ > њ), 5 примера са чувањем њ у позицији подесној за мењање у њ и 6 примера са мењањем њ у њ; свега дакле 24 примера по Јагићеву правилу и 11 противно правилу.

Код 5. преписивача — 14 примера правилног мењања (13 њ > њ и 1 њ > њ); поред тога налазимо 15 примера у којима се упркос правилу Јагићеву чува њ и 7 примера са њ м. њ противно правилу.

Код 8. преписивача — 40 примера правилног мењања (по Јагићу) и то 20 њ > њ и 20 њ > њ; поред тога — 135 примера противних правила од којих 100 — са чувањем њ а 35 са чувањем њ; сем тога — 13 примера неправилне замене њ кроз њ (4 пута) и њ кроз њ (9 пута); свега укупно дакле 40 примера по Јагићеву правилу а 148 противно правилу! Јасно је у исто време да 8. рука нема тенденције за њ.

Код 12. преписивача: 166 примера правилног мењања (100 пута њ > њ и 66 њ > њ), 70 примера чувања њ односно њ упркос правилу

⁴ Писац говори о 18 примерима, али их у ствари наводи 48.

(45 примера њ, а 25 њ) и 18 примера неправилног мењања (14 пута њ м. њ и 4 пута њ м. њ); свега дакле — 166 примера по правилу, а 88 противних правилу; и ту се тенденција за њ огледа доста слабо.

Најзад, ако узмемо у обзир оне делове рукописа у којима се огледа тенденција за њ, добијамо ову слику: код 2. преписивача Јагићевом правилу одговарају 86 примера (42 пута њ > њ и 44 пута њ > њ), али поред тога 61 пут полугласник чува своју првобитну боју (54 пута њ и 7 пута њ) и 50 примера претстављају мењање полугласника које се не слаже са Јагићевим правилом (42 пута њ м. њ и 8 пута њ м. њ); свега укупно дакле 86 примера правилног мењања поред 111 примера у којима тог правилног мењања нема.

Слично томе код 4. преписивача Јагићеву правилу одговарају 4 примера, а противни су томе правилу 15 примера; код 6. преписивача имамо 76 примера правилног мењања (37 пута њ > њ и 39 пута њ > њ) поред 262 примера који су противни правилу. Као што видимо, целокупна слика коју даје писац никако не води директном закључку који би ишао у прилог хипотези Јагићевој.

Мање-више повољне за ову хипотезу податке налазимо само код 3. и 12. преписивача али не и код других. Петровска и сама осећа да њезина грађа слабо подупире Јагићеву хипотезу, те се с тога служи индиректном аргументацијом. Наиме, она наглашује да је разлика у броју примера са њ > њ и њ > њ према Јагићеву правилу код 4 главна преписивача (2., 6., 8. и 12.) незнатна, ма да двојица од њих (2. и 6.) радије употребљавају њ, а друга двојица (8. и 12.) — њ: код 2. преписивача 42 њ > њ и 44 њ > њ; код 6. преписивача 37 пута њ > њ и 39 пута њ > њ; разлика ова иде у корист њ код 2. и 6. преписивача услед њихове опште тенденције за њ.

Код 8. преписивача имамо 20 примера са њ > њ и 20 са њ > њ; код 12. преписивача — 100 примера са њ > њ и 66 њ > њ, — ту се огледа већа графичка тенденција за њ.

Обрнуто, разлика у броју примера са неправилним мењањем њ > њ и њ > њ знатна је код два главна претставника графичких тенденција: код 2. и 12. преписивача; наиме, код 2. који радије употребљава њ налазимо 42 пута неправилну замену њ са њ и 8 пута њ са њ; обрнуто, код 12. преписивача, код којег се огледа тенденција за њ, има 14 пута њ м. њ и 4 пута њ м. њ противно Јагићеву правилу.

Из овог односа чињеница Петровска је извела закључак да су примери правилног мењања њ и њ пренесени у Ps. Sin. из његовог

непосредног оригинала, а да се у примерима неправилног мењања огледају графичке тенденције појединих преписивача.

Петровска мисли, дакле, да се у оригиналу Ps. Sin. огледало мењање полугласника по правилу Јагићевом, али допушта да и у том оригиналу Јагићево правило није било спроведено потпуно доследно, јер је тај оригинал опет преписан са још старијег рукописа у којем још није било тог мењања.

Треба признати оштроумље начину на који писац чланка покушава да реши питање; индиректан доказ који се у том случају употребљава ипак није сигуран.

Прво: није доказано да се код 12. преписивача огледа графичка тенденција за њ;⁵ друго: и кад бисмо признали да се код 12. преписивача огледа тенденција за њ у средишњим слоговима, опет тврђењу писца да је разлика у броју примера са њ > њ (према правилу Јагића) код појединих преписивача незнатна, слабо одговарају подаци 12. преписивача: 100 примера са њ м. њ и 66 примера са њ м. њ. Треће: ми бисмо, пре свега, очекивали да ће та разлика бити незнатна код оних преписивача који су неутрални у погледу њ и њ; међутим код 1. преписивача налазимо 26 примера промене њ > њ и само 8 примера њ > њ по Јагићевом правилу. Бројни односи примера са њ > њ и њ > њ код 12. и 1. преписивача воде закључку да распоред чињеница код 2., 8. и 6. преписивача може бити и случајног порекла; може бити, дакле, пуки случај што код 2. преписивача од целокупног броја примера њ м. њ — 50 — одговарају Јагићевом правилу 42, а од 86 примера њ м. њ одговарају овом правилу 44.

Не могу, дакле, ипак признати да се у Ps. Sin. огледа Јагићево правило, т. ј. да је то правило било примењено у оригиналу тог споменика.

И то у толико пре што ће распоред података о полугласницима бити можда сасвим друкчији кад се дефинитивно утврди колико је преписивача писало Ps. Sin. и где су, у ствари, границе појединих руку. Најзад је потребно да се дотакнем још једног питања.

Писац чланка о полугласницима у Ps. Sin. разгледајући статистичку грађу која се тиче слабих њ и њ, скоро не обраћа пажњу на сугласник који се налази испред, односно иза полугласника. У вези с тим писац не наводи све примере са чувањем старог њ или старог њ. Међутим поједини су истраживачи проучавајући уза-

⁵ На 12 с. чланка сама Петровска примењује да се код преписивача који радије употребљавају њ скоро нема примера замене њ са њ на крају речи.

јамно мењање полугласника у старословенским споменицима и узроке тог мењања у последње време ударили баш овим путем. Тако Ван-Вејк у *JArch.*, 39 св. даје ревизију питања о мењању полугласника по Јагићевом правилу у Зогр. Јев. У тој ревизији он тежи да објасни неконсеквентност у спровођењу Јагићева правила у Зогр. Јев. помоћу различних хипотеза у којима главну улогу игра мисао о различитом утицају на полугласник претходног или потоњег сугласника.

Исту методу истраживања налазимо у чланку Бузука посвећеном Маријином Јев. (ИОРЯСл. XXIII 2, 1918 г. 110—149). Уосталом, ту мисао о утицају суседног сугласника налазимо много раније код претставника Фортунатовљеве школе. И Петровској је познат тај правац у истраживању судбине полугласника у старословенским споменицима: на 38 с. чланка помиње се Шчепкинова хипотеза да је промени њ у њ у примерима као вѣ вѣкѣ могао сметати потоњи сугласник в. Само што Петровска не проучава грађу у томе правцу систематски. Па ипак, по моме мишљењу, она има право, а ево зашто. Ја не видим да је та метода проучавања грађе, која се тиче полугласника, досада дала много резултата, у колико је била примењена на најстарије споменике: Зогр. и Маријино а камо ли кад би била примењена на *Ps. Sin.* Да се у томе уверимо, довољно је да се задржимо мало на закључцима до којих је дошао В.-Вејк у својој студији о полугласницима у *Zogr.*, с једне стране, а Бузук у студији о *Mar.*, с друге.

По нешто у закључцима В.-Вејка не изазива никаквих сумњи, а то је да су веларни сугласници к, г, х могли сметати мењању ѣ > ѡ према Јагићевом правилу; несумњиво је да се слогови кѣ, гѣ, хѣ нису мењали у кѡ, гѡ, хѡ испред потоњег слога са палаталним вокалом; могуће је и то да су веларни сугласници к, г, х сметали мењању претходног ѣ у ѡ у таквим случајевима као што истѣкни, прѣтѣкниѣ и сл.

Што се тиче осталих закључака В.-Вејкових о утицају суседних сугласника на мењање полугласника, тешко би било наћи такве који не би оставили место каквој сумњи.

Карактеристично је за В.-Вејкову методу да он тежи да објасни све, сваки појав, свако колебање, сваку разлику, не остављајући ништа што би ишло на рачун графичке случајности, ма да је јасно да за преписивача *Zogr.* полугласници у отвореном слогу нису били више живи гласови.

Ако сведемо све његове хипотезе уједно, добијамо ово. Потоње $\epsilon, \text{з}, \text{н}$ не смета мењању $\text{ъ} > \text{ь}$ по правилу Јагићеу;⁶ потоње к смета овом мењању;⁷ исто се може рећи за потоње $\text{ш}, \text{ж}$,⁸ у мањој мери за л ;⁹ $\text{к}, \text{г}$ у групи $\text{ск}, \text{зг}$ ($\text{в}^{\text{ь}}\text{ск}^{\text{ь}}\text{г}^{\text{ь}}$, $\text{в}^{\text{ь}}\text{зг}^{\text{ь}}$) сметају мењању ъ у ь . Даље: предлог $\text{в}^{\text{ь}}\text{з}$, $\text{в}^{\text{ь}}\text{с}$ - испред $\text{в}, \text{м}, \text{п}, \text{н}, \text{д}, \text{л}$ при крају рукописа јавља се скоро увек у облику $\text{в}^{\text{ь}}\text{з}$, $\text{в}^{\text{ь}}\text{с}$; то значи да је тако било у оригиналу *Zogr*.

Испред $\text{т}, \text{ч}$ у оригиналу *Zogr* било је можда $\text{в}^{\text{ь}}$;¹⁰ али група тр -утицала је друкчије: то се закључује на основу јединог примера код Јо. $\text{в}^{\text{ь}}\text{тр}$ ити. Даље: испред $\text{д} - \text{ъ}$ се боље чува него ли испред т ; слично томе увек имамо $\text{в}^{\text{ь}}\text{д}$ -, док поред $\text{в}^{\text{ь}}\text{п}$ - налазимо и $\text{в}^{\text{ь}}\text{л}$ -.

У погледу групе $\text{в}^{\text{ь}}\text{з}$ - В.-Вејк опажа, како код глагола $\text{в}^{\text{ь}}\text{зати}$, $\text{в}^{\text{ь}}\text{зирати}$, $\text{в}^{\text{ь}}\text{зити}$, $\text{в}^{\text{ь}}\text{зискати}$ преовлађује $\text{в}^{\text{ь}}\text{з}$ -, док $\text{в}^{\text{ь}}\text{л}$ испред зими , зимиж увек чува своје ъ ; откуд је овака разлика, писац не може објаснити.

Даље: пошто су бројни односи примера са ъ и ь неједнаки испред различитих сугласника, писац долази до закључка да су постојали различни ступњевни мењању (Umlaut) вокала и да је било посредних гласова између вокала ъ и ь (Zwischenlaute). Сугласници $\text{в}, \text{м}, \text{ж}, \text{ш}$ сметали су мењању ъ у ь у мањој мери него ли $\text{к}, \text{г}$. За положај $\text{в}^{\text{ь}}$ испред $\text{жд}, \text{р}$ нема одређеног правила, те група жд заузима средишни положај између ц и ч , који нису сметали мењању и $\text{ж}, \text{ш}$ који су му сметали. Даље: за сугласнике који су испред полугласника постоје тако исто нарочита правила у смислу нарочитих тенденција. Сугласник в захтева мењање $\text{ъ} > \text{ь}$, док к и г сметају овом мењању.¹¹ Сугласник с смета овом мењању, као и т ; обрнуто м не смета; за ц писац не одлучује, да ли је тај сугласник у већој мери захтевао мењање (Umlaut) него ли ч и с које се јавило из х услед 3. палатализације; свакако он сматра као могућно да се у ь у речи кротъци и у ъ у речима притъчи , вѣтъскѣ огледа исти прелазни вокал између ъ и ь . Сугласник т захтева иза себе ъ ($\text{т}^{\text{ь}}\text{м}^{\text{ь}}\text{к}^{\text{ь}}$ поред $\text{т}^{\text{ь}}\text{м}^{\text{ь}}\text{к}^{\text{ь}}$); иза $\text{д}, \text{з}$ наступа мењање $\text{ъ} > \text{ь}$: $\text{д}^{\text{ь}}\text{в}^{\text{ь}}\text{к}^{\text{ь}}$, $\text{з}^{\text{ь}}\text{л}^{\text{ь}}\text{к}^{\text{ь}}$ и сл., али

⁶ $\text{в}^{\text{ь}}\text{с} : \text{в}^{\text{ь}}\text{с} = 13 : 3$; $\text{в}^{\text{ь}}\text{з} : \text{в}^{\text{ь}}\text{з} = 60 : 10$; $\text{в}^{\text{ь}}\text{л} : \text{в}^{\text{ь}}\text{л} = 77 : 20$.

⁷ $\text{в}^{\text{ь}}\text{л} : \text{в}^{\text{ь}}\text{л} = 2 : 8$; $\text{в}^{\text{ь}}\text{м} : \text{в}^{\text{ь}}\text{м} = 2 : 16$.

⁸ $\text{в}^{\text{ь}}\text{ш} : \text{в}^{\text{ь}}\text{ш} = 2 : 23$; $\text{в}^{\text{ь}}\text{ж} : \text{в}^{\text{ь}}\text{ж} = 1 : 2$.

⁹ $\text{в}^{\text{ь}}\text{л} : \text{в}^{\text{ь}}\text{л} = 8 : 12$.

¹⁰ Код Јо. не налазимо $\text{в}^{\text{ь}}\text{ч}$ -, а $\text{в}^{\text{ь}}\text{т}$ - јавља се код Мт. 1 пут, код Мр. 1, код Л. 3, код Јо. 1, док $\text{в}^{\text{ь}}\text{т}$ - код Мт. 8, код Мр. 2, код Л. 7, код Јо. 1. За чврсти закључак грађе нема.

¹¹ Лескин је сматрао стално $\text{в}^{\text{ь}}\text{л}$ ити, $\text{в}^{\text{ь}}\text{л}$, $\text{в}^{\text{ь}}\text{з}$ поред $\text{с}^{\text{ь}}$, $\text{к}^{\text{ь}}$ као случајни појав (Archiv 37, 39 и сл.).

се писцу чини да је са друге стране сугласник *з* могао утицати у супротном правцу.¹² уп. *взъли*; иако се чешће јавља *взърѣти* и сл., писац мисли да се у *взърѣкѣ* (3 пута) огледа тај утицај сугласника *з* на полугласник (*entpalatalisierende Kraft*); облик *взъли* писац тумачи овако: иза *з* — *ѣ* се развијало прво у правцу *ѣ* тако да је променило *ѣ* у префиксу *взъ-* у *ѣ*, па је онда наступила промена *ѣ* иза *з* у супротном правцу; ову је промену (*ѣ* > *ѣ*) изазвао истовремени утицај претходног *з* (*entpalatalisierende Kraft*) и потоњег *п* (*labialisierende Kraft*); уосталом, писац мисли, да је *п* играло споредну улогу, пошто је имало мању снагу лабиализације (*rundende Kraft*) него ли остали уснени сугласници.

Видимо, дакле, да сугласници *к*, *г*, *х* сметају мењању потоњег *ѣ* у *ѣ*, уснени сугласници томе не сметају; дентални мање или више сметају: највише смета *с*; *т* допушта мењање у врло ограниченој мери, даље иде *з* и *д*, које можда није нимало сметало том мењању (33 с.). О сугласницима *р*, *л*, *н* у томе погледу тешко је рећи штогод одређено.

Иако сва та опажања са различитим напоменама претстављају доста компликован, чак можда и замршен начин објашњења чињеница *Zogr.* које се односе на мењање *ѣ* > *ѣ* по Јагићевом правилу; ипак ни сва та опажања ни све те напомене нису довољне да објасне све.

Писац им додаје још нешто, — претпоставку да су сем суседних сугласника биле од значаја разлике у дужини, акценту, па чак и разлике ритмичке природе.

На тај се начин *дѣѣ* и сл. примери, у којима је потоње *в* морало сметати мењању *ѣ* > *ѣ*, објашњава овако: овде је полугласник претрпео ранију и јачу редукцију, те је врло слаби и врло кратки полугласник био нарочито изложен утицају идућег слога; обрнуто имамо у *нплодѣѣ*, јер је *ѣ* у положају иза акцента било јаче.

Слична су објашњења која се тичу мењања *ѣ* > *ѣ* по Јагићевом правилу. Ту налазимо искључиво *тѣн*, *сѣн*, *зѣн*, *рѣн*, *пѣн* (испред слога са веларним вокалом), али колебање *лѣн* — *лѣн*, *нѣн* — *нѣн*, *дѣн* — *дѣн*, *вѣн* — *вѣн*, *мѣн* — *мѣн*; *бѣн* — *бѣн*; у том колебању различити уснени сугласници утичу неједнако: само *пѣн*, 8 *вѣн* — 2 *вѣн*, 10 *мѣн* — 2 *мѣн*, 4 *бѣн* — 11 *бѣн*. У групи *нѣн* — *ѣ* је остало дуже или се мењало у правцу *ѣ* у мањој мери него ли иза *т* (*тѣн*) или *с* (*сѣн*),

¹² „Anderseits aber scheint dem Laute *з* die entpalatalisierende Wirkung nicht ganz fremd gewesen zu sein.“ (32 с.)

од прилике као у групи *дан-*. Сугласници *ц* и *ч* сметали су мењању *ѡ > ѡ*.

Пада у очи супротност *подеѡѡ* (11 пута и само 1 пут *-ѡно*) и *подеѡѡно*; *прискрѡѡѡ*, *хлѡѡѡѡѡ*, а тако исто и супротност *пропѡѡѡѡѡ* : *распѡѡѡѡѡ*; те разлике В.-Вејк објашњава квантитетском разликом слога који претходи полугласнику. Најзад његовом опажању да се иза уснених сугласника обично јавља *ѡ* не одговара *преѡѡѡ* и сл., *ѡѡѡѡ* и сл.; ту се писац позива на факторе ритмичке природе који се не могу тачно одредити.

Видимо, дакле, у том покушају којим би се објаснила неконсеквентност у спровођењу Јагићева правила у *Zogr.* утицајем суседних сугласника — необичну компликованост. И поред свих многобројних хипотеза које се тичу самих сугласника и њиховог утицаја на мењање полугласника, В.-Вејк је приморан да се служи још хипотезама о улози квантитетских, акценатских и ритмичких услова који се не могу одредити, хипотезама које немају под собом апсолутно никакве подлоге. И опет и поред свега тога остаје нешто у појавима *Zogr.* што писац не може објаснити поред све своје духовитости.

А сем тога остаје много што шта нејасно у самим хипотезама о утицају сугласника.

1. Зашто уснени сугласници *ѡ*, *м* који стоје иза *ѡ* сметају његовом мењању у *ѡ*, чак и више од тога: *ѡ* испред *м* мења се у *ѡ* (*ѡѡѡѡѡѡѡ*), док исти сугласници кад стоје испред *ѡ* не само да га не мењају у *ѡ* него га чак штите;¹³ зар нису били ови сугласници исте природе испред полугласника и иза њега?

2. Исто се питање јавља у погледу денталних сугласника: зашто *с*, *з* иза полугласника не сметају мењању претходног *ѡ* у *ѡ*; међутим дентални сугласници уопште мање-више сметају мењању потоњег *ѡ* у *ѡ*, а највише смета *с*?

3. Зашто се полугласник *ѡ* боље чувао испред *д* него ли испред *т*? Да ли је вероватно да се *д* разликовало од *т* у каквом другом погледу сем звучности? И кад бисмо се сложили са овом претпоставком, ми бисмо очекивали да ће претходно *т* мање сметати мењању идућег *ѡ* у *ѡ* (испред слога са палаталним вокалом) него ли претходно *д*. Међутим В.-Вејк утврђује обратно: да *д* мање смета овом мењању него ли *т*.

4. Слично овоме, откуд је разлика између *п* и *ѡ* у утицају на суседни полугласник? Треба поменути ово: писац наглашује

¹³... „labiale Konsonanten (die im allgemeinen eine Vorliebe für ѡ haben)“... 41 с.

да имамо увек *вѣв-*, али поред *вѣп-* и *вѣп-* (26 с.), те из овога изводи закључак да је *п* имало мању снагу лабиализације (*eine geringere rundende Kraft*) него ли остали уснени сугласници *в*, *в*, *м*. Али касније писац утврђује (37 с.) да се *ѣ* у наставку *-ѣн-* мења у *ѣ* иза *п* и да немамо примера са *-пѣн-*, док поред 4 *вѣн* имамо 11 *-ѣн-*. Писац објашњује то као случајност.

5. Зашто се у *вѣзѣпѣти* полугласник прво мења у правцу *ѣ*, па после тога развија у супротном правцу?

6. Поводом објашњења супротности облика *дѣѣѣ* и *нѣпѣдѣѣ* намеће се питање: чим се може доказати да је полугласник био јачи у слогу иза акцента него ли испред акцента. Сумњам да би се то могло узети као општи закон.

Толико о покушајима В.-Вејковим да се објасне чињенице *Zogr.* у погледу мењања *ѣ > ѣ* и *ѣ > ѣ*.

Ако обратимо пажњу на *Мар. Јев.*, опазимо да се оно у нечему са *Zogr.* не слаже.

У *Zogr.* иза *з* налазимо најчешће *ѣ*: *вѣзѣрѣти* и сл.; међутим у *Мар.* у таквим случајевима имамо *-зѣ-* (*зѣриши* и сл.) — уп. Бузук *op. cit.* 118.

У *Zogr.* иза *к* обично се јавља *ѣ* (испред слога са палаталним вокалом), док у *Мар.* Бузук истиче мењање *ѣ > ѣ* иза *к* које он доводи у везу са лабиалним карактером овог сугласника. (*ibid.*)

На тај се начин ствар компликује још више, јер морамо претпоставити знатне диалекатске разлике у погледу утицаја на полугласник различитих сугласника, претходних и потоњих.

Међу тим треба нагласити, да и г. Бузук, говорећи о полугласницима у *Мар.*, опажа да у њему преовлађују примери мењања *ѣ > ѣ*. То значи да већ имамо посла са графичком тенденцијом и у том споменику, ма да се она у њему још слабо огледа.

Свакако би било неправилно у методолошком погледу у сваком примеру Маријиног кодекса гледати фонетски појав, не мислећи на могућност чисто графичког порекла по неких примера.

Да нису сви појави од значаја за одређивање гласовних промена, види се доста јасно из примера *Мар. Јев.* као што су *кѣжѣдо*, *кѣснѣтѣ*, *кѣниѣѣ* и сл.: в. Бузук, *op. cit.* 134 с.¹⁴ Али и за *Zogr.* мислим тако исто да је немогуће све што се тиче правописа

¹⁴ Не могу се сложити са писцем да се у таквим примерима огледа појав мењања полугласника под утицајем идућег слога, јер верујем да је том мењању заиста сметао претходни сугласник *к*.

полугласника објашњавати као гласовну појаву у толико више што се и на тај начин не може све објаснити.

Мени се чини да се слика коју нам пружа *Zogr.* у погледу мењања њ > љ и љ > њ може објаснити на много простији и много вероватнији начин. Цела се ствар може, на пример, замислити овако. Мењање полугласника по Јагићеву правилу постојало је у непосредном оригиналу *Zogr.*, али тог мењања није било у оригиналу тог непосредног оригинала. Преписивач непосредног оригинала је делимице чувао правопис свог оригинала, пишући рецимо дѣѣѣ, тѣма или слично, делимице је писао према своме изговору, т. ј. дѣѣѣ, тѣма и сл. На тај начин, можда, већ у оригиналу *Zogr.* Јагићево правило није било спроведено консеквентно. Последњи преписивач могао је повећати број отступања од правила, јер није имао у своме изговору ослоња за правилну употребу њ и љ, а није имао ни воље да обрати довољно пажње на то, да ли у његовом оригиналу стоји њ или љ; треба се сетити да у *Zogr.* полугласник често има такав облик да није ни Јагић могао одлучити да ли је то њ или љ. А такво исто стање могло је бити и у непосредном оригиналу кодекса *Zogr.* У таквим приликама зависило је од пуког случаја, какву је навику стекао преписивач у погледу једне или друге речи, да ли је научио да пише са њ или са љ. Али и да је научио да пише какву реч са љ, каткада је могао случајно обратити већу пажњу на свој оригинал у којем је било њ, каткада се у његовом памћењу јаче истицао вариант исте речи са љ, а каткад са љ и т. д.

Вероватно су по неки фонетски услови ограничавали мењање полугласника по правилу Јагићевом у оригиналу *Zogr.*: иза сугласника к, г, х њ није се мењало у љ; иза сугласника ж, ш, ч, џ, жд, ц, њ, љ љ није се мењало у њ; испред потоњег ј њ није се мењало у љ, јер се још раније променило у њ. Све остало није нимало сигурно.

Још се мање може видети какав утицај суседних сугласника у каснијим старословенским споменицима у оним границама у којима тај утицај замишљају г. г. В.-Вејк и Бузук. За Мар. Јев. може се утврдити само да се љ не мења по правилу Јагићеву иза њ, љ, љ (умекшаних), а тако исто испред њ, љ, љ, иако то правило није примењено у Мар. Јев. доследно. У оригиналу *Euch.-Sin.* љ није се мењало у њ испред сугласника ч, џ, жд, ц, ѕ.

Што се тиче *Ps. Sin.*, ја не верујем да ће се икад моћи утврдити утицај суседних сугласника на вокале њ, љ у вези са правилом Јагићевим, ни у оним границама, у којима је то могло бити утвр-

ђено за *Zogr.* или *Mar.*; сумњам да ће то бити могућно и онда кад буде тачно одређен број преписивача и границе њиховог рада. Сада пак, док је подела рукописа на делове у вези са мењањем руке несигурна, не би било ни целесходно проучавати грађу у томе правцу. Зато се можемо једино ограничити претпоставком да оригинал *Ps. Sin.* уопште није знао за мењање полугласника по Јагићевом закону.

Сп. Куљбакин.